

Каракевич Р. О.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри німецької та французької мов і методики їх навчання
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка**Радченко О. А.,**

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри німецької та французької мов і методики їх навчання
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМА ЯК ОДИНИЦЯ КОГНІТИВНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОСТІ Й КУЛЬТУРИ В МОВІ (на матеріалі фразеологізмів німецької та української мов)

Анотація. Стаття присвячена аналізу понять «лінгвокультура» та «лінгвокультурема», фундаментальних для сучасної лінгвокультурології, що вивчає загальнолюдський культурний зміст, акумульований в культурній пам'яті певної нації. Застосований при дослідженні лінгвокультурологічний підхід передбачає системне вивчення проблеми мови і культури в їх поєднанні, що дає змогу описувати культуру через факти її відображення в мові.

У розвідці лінгвокультура дефініціюється як інваріант у рамках мовно-культурної спільноти, що диференціюється за різними параметрами (віком, гендером, статусом, ареалом тощо). Лінгвокультурема трактується як вербальний репрезентант концептуального національно-культурного образу мовної свідомості та одиниця когнітивного відображення ментальності й культури в мові.

Принциповими для дослідження є дві зауваги: 1) лінгвокультурема може бути виражена фразеологізмами: рухаючись у напрямку до мовної свідомості, вона відтворює когнітивний образ з урахуванням накопичення інформації про об'єктивний світ; 2) лінгвокультуреми можуть виступати культурно значущими концептами, оскільки образно-мотиваційна база фразеологізмів часто репрезентується образами-еталонами, стереотипами, символами.

На сторінках розвідки фразеологічні лінгвокультуреми (ФЛ) проаналізовано як одиниці мовної свідомості з утіленням культурно-національної конотації та проінтерпретовано в знаковому культурно-національному просторі німецько- та україномовного лінгвосоціуму. У центрі дослідження – онтологічно значущий концепт *життя*, котрий у німецькій лінгвокультурі виявляє наступні інтерпретаційні поля: *коштовний предмет, повітря, вогонь, шлях, людина, школа (вчитель)*. Констатовано, що в обох мовах домінують ФЛ, за допомогою яких концепт *життя* симбіозно поєднується з концептом *смерть*, оскільки ця дихотомія є однією з архетипних опозицій концептуального рівня, при чому смерть почасти передається фразеологічними евфемізмами. Встановлено й іншу спільну концептуальну паралель: *життя – доля – щастя / лихо*, причому в багатьох пареміях української мови доля постає синонімом лиху (лиха доля), утворюючи лінгвокультуремну асиметрію з німецькою мовою. Акцентовано етнокультурно маркований зв'язок українських концептів *доля* та *воля*, оскільки воля для українця є умовою щасливої долі, а концепт *воля* є ключовим у розумінні ментальності української нації.

Ключові слова: лінгвокультура, лінгвокультурема, антропоцентрична парадигма, мовна свідомість, ментальність, порівняльно-когнітивна фразеологія, фразеологічна лінгвокультурема, концепт.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Лінгвістичні дослідження останніх десятиліть тенденційно до антропологічного підходу до вивчення мовних явищ, який представляє мову насамперед інструментом спілкування для людини, і будь-яке поняття в мові обов'язково відображає не просто предмет як такий, а відношення до нього людини. У центрі інтересів сучасної лінгвістики при такому підході стає людина, а мова виступає засобом її вивчення. Міждисциплінарні мовознавчі напрями, такі як психолінгвістика, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, етнопсихолінгвістика, що сформувались останніми десятиліттями минулого століття в зарубіжній та вітчизняній лінгвістиці, і є тим результатом, тобто зв'язком науки про мову з іншими науками, які досліджують людину як психічний і культурний феномен.

Дуальність проблеми «мова – культура» інтегрує дисципліни, що вивчають людину поза її мовою. Відтак лінгвокультурологічний підхід базується на системному вивченні проблеми мови і культури в їх поєднанні. Поєднуючи мову з культурою, можна досягти реалізації опису культури через факти її відображення в мові та інтерпретації мовних фактів, а оскільки мова є головною формою вираження та існування національної культури, то вона виступає засобом реалізації внутрішньої форми вираження культури.

Лінгвокультурологію давно вважають самостійною мовознавчою дисципліною. Лінгвокультурологічні розвідки зосереджені на відображенні в мові і текстах здобутків світової культури, тобто інших культур різних епох [1, с. 21]. Лінгвокультурологія займається вивченням універсального культурного змісту, що зберігається в культурній пам'яті певної нації. Щоправда, у царині лінгвокультурологічних досліджень існує певний спротив самому поняттю «нація», оскільки кілька націй можуть використовувати одну спільну мову (у нашому випадку німецькою послуговуються австрійці і чимало швейцарців). Тож тут доречніше оперувати терміном «лінгвокультура». Лінгвокультуру визначають як «особливий тип взаємозв'язку мови

й культури, який наявний як у галузі мови, так і в галузі культури та вимагає виявлення в зіставленні з іншим типом взаємозв'язку мови й культури, тобто у порівнянні з іншою лінгвокультурою» [2, с. 323].

Лінгвокультура є інваріантом у рамках мовно-культурної спільноти, що диференціюється за різними параметрами (віком, гендером, статусом, ареалом тощо). Синонімами до поняття «лінгвокультура» у нашому дослідженні можуть виступати «мовна спільнота», «мовний соціум», «лінгвосоціум». Термін «етнос» також є синонімом, адже поняття, що лежить в його основі, означає групу людей, об'єднаних спільними об'єктивними й суб'єктивними характеристиками, основними з яких є мова, культура, географічний ареал, традиції та ін.

Базовими поняттями лінгвокультурології відтак є лінгвокультура й лінгвокультурема. Трактуючи лінгвокультуру як одиницю мовної свідомості, одиницю когнітивного відображення ментальності й культури в мові, говоримо також про концепт. Сукупність концептів і формує мовну картину світу. Лінгвокультурема є вербальним репрезентантом національно-культурного концептуального образу мовної свідомості [1, с. 20].

Аналізований у розвідці мовний матеріал базується на дослідженні лінгвокультуреми з лінгвальною конотацією, відображення ментальності й культури в мові. Принциповим для нашого дослідження є те, що як елемент мовної системи лінгвокультурема може бути виражена фразеологізмами. Оскільки у фразеології лінгвокультурема виконує поєднувальну, кумулятивну та моделювально-гносеологічну функції, то вмотивовано говорити про фразеологізми як про одиниці-лінгвокультуреми. У нашій лінгвокультурологічній студії йдеться про фразеологічно орієнтовану лінгвокультурологію, і в цьому контексті важливим є висновок про те, що лінгвокультурема, рухаючись у напрямку до мовної свідомості, відтворює когнітивний образ з урахуванням накопичення інформації про об'єктивний світ.

Лінгвокультуреми можуть водночас бути культурно значущими концептами, оскільки образно-мотиваційна база фразеологізмів часто репрезентується образами-еталонами, стереотипами, символами.

Тут варто також, втручаючи О. Левченко, зазначити, що фразеологічні лінгвокультуреми у національних мовах формуються на основі того образного уявлення про дійсність, що відображає побутово-емпіричний, історичний чи духовний досвід мовного колективу, пов'язаний з його культурними традиціями, оскільки суб'єкт номінації в мовній діяльності – це завжди суб'єкт національної культури. Кожна окрема людина входить у людство як національна людина. Тож і культура завжди є конкретно-людською, тобто національною [пор.: 2, с. 330–331].

Актуальність. У пропонованій статті висвітлюється поняття «лінгвокультурема» як одиниця когнітивного відображення ментальності й культури в мові з огляду на її культурно-національну специфіку з позицій когнітивного підходу. Актуальність розвідки зумовлена міжпарадигмальним підходом, в якому стикаються інтереси контрастивної лексичної і когнітивної семантики та лінгвокультурології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення культурологічних проблем на матеріалі фразеологічних лінгвокультуреми (ФЛ) є нарізним, оскільки ці одиниці – як давній і розгалужений пласт фразеології будь-якої мови – безпосередньо пов'язані з духовною культурою [3, с. 168]. Визначення мов-

них або культурних чинників, які домінують при формуванні ментальності того чи того народу, їхнє взаємовідношення в певному етнокультурному просторі створює етнокультурну свідомість [4, с. 87]. Аналізуючи лінгвокультуреми, ми оперуємо такими поняттями, як *мова – свідомість – мислення*. Розглядаючи і аналізуючи лінгвокультуреми, не можна не говорити про культурну конотацію, характерною рисою якої є образно-ситуативна вмотивованість, безпосередньо пов'язана зі світобаченням народу. Зауважимо, що разом із лінгвокультурею виокремлюється ще й культуурема – іманентний певний культурі елемент дійсності (предмет або ситуація). Натомість лінгвокультурема – це проекція елементу культури у мовний знак. Так, дослідниця Л. Масенко до лінгвокультуреми відносить назви предметів, понять, концептів однієї лінгвокультурної спільноти, яких не можна зустріти (або які зустрічаються в іншому вигляді) у представників іншої лінгвокультури [див.: 5]. О. Близнюк розглядає культуурему як певний знак культури, що має мовне вираження [пор.: 6]. Слід також взяти до уваги той факт, що мовознавці розмежовують поняття «культурема», «лінгвокультурема», «фразеологічно орієнтована лінгвокультурема», однак усі вони детермінують творення мовних образів і неодмінно включають чинник мовної особистості, причому з урахуванням її національної специфіки.

Метою нашої розвідки є розкриття смислу фразеологічних лінгвокультуреми (ФЛ) у парадигмі національно-культурного аспекту з огляду на когнітивне спрямування.

Об'єктом дослідження виступають фразеологічні лінгвокультуреми як одиниці мовної свідомості з утіленням культурно-національної конотації та їх інтерпретації в знаковому культурно-національному просторі певного лінгвосоціуму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриття національно-культурного змісту ФЛ здійснюється у сучасному мовознавстві з позицій лінгвокраїнознавства, контрастивної лінгвістики, лінгвокультурології. Одним з вагомих підходів є когнітивний підхід, що трактує мову як діяльність. Тут має місце лінгвокреативне мислення носіїв мови, образні уявлення, які лежать в основі внутрішньої форми фразеологізмів.

Так, когнітивний аналіз уможливив виявлення основних концептуальних схем метафоричного перенесення, якщо говоримо про ментальні речі, тобто асоціативно переносимо образи. Мисленнєві процеси ведуть до утворення фразеологічних одиниць на основі метафоризації та метонімізації у призмі також їх культурно-національної конотації. Культура втілюється у зміст фразеологізмів, і тоді вони в процесі вживання відтворюють характерологічні риси народного менталітету.

Для прикладу, концепт *життя*, що вважається онтологічно значущим, порівнюється у німецькій мові з *коштовним предметом*, як от: *sich durch das Leben schlagen* – битися за життя; або життя – це *novitrya*, напр.: *j-m / einer Sache Leben einhauchen* – вдихнути життя в кого-н., що-н. [7, т. 1, с. 357; 7, т. 2, с. 378]. Життя – це *wogony*, напр.: *kein Funke von Leben* – жодної іскри життя; життя можна порівняти зі *shlyahom*, напр.: *durch das Leben gehen* – прожити (дослівно: пройти) життя; *ein großes Leben führen* – вести велике життя, «розкошувати, жити на широку ногу». Водночас життя антропоморфізується, це – *людина*, напр.: *das Leben ist j-m nicht mit einem Goldkamm durchs Haar gefahren* – життя пройшло по кому-н. не так, як золотий гребінець по волоссю. Або ж це – *школа (вчитель)*, напр.: нім. *durch die Schule des Lebens gehen* – йти школою життя,

«набувати хорошого досвіду»; в українській мові у цьому контексті ми кажемо *проходити школу життя* [7, т. 2, с. 177; 8, с. 574], де акцентується увага на важливості інтелектуальної діяльності. Зрештою, життя – це *нам'ять*, напр.: *j-n / etw. aus dem Leben streichen* – викреслити кого-н., що-н. з життя [9, с. 567; 8, с. 675].

Також домінують тут ФЛ, за допомогою яких концепт *життя* симбіозно поєднується з концептом *смерть*, оскільки *життя – смерть* є однією з архетипних опозицій концептуального рівня [10, с. 12; 11, с. 17]. Наприклад: нім. *auf Leben und Tod* – «не на життя, а на смерть»; *im Leben und Sterben* – в житті та смерті, «навіки, на віки вічні»; *über j-s Leben und Tod Herr sein* – бути господарем чийогось життя і смерті, «розпоряджатися чийось життям»; *es geht um Leben oder Sterben* – йдеться про життя чи смерть, «це питання життя і смерті»; укр. *не на життя, а на смерть* [7, т. 2, с. 15; 8, с. 675].

Як бачимо, *життя* та *смерть* онтологічно пов'язані, як два етапи земного й потойбічного існування людини, що засвідчують фразеології німецької та української лінгвокультури, напр.: нім. *j-n vom Leben zum Tode bringen* – «доправити кого-н. від життя до смерті» [7, т. 2, с. 265]. Проте *смерть* – в іпостасі негативного образу або символу – і в німців, і в українців часто передається фразеологічними евфемізмами, напр.: нім. *j-n ins Jenseits schicken* – посилати кого-н. на той світ, «відправити кого-н. на той світ»; укр. *наказати довго жити; поїхати на дачу* – «померти». В основі образно-мотиваційної бази цієї фраземи лежить такий когнітивний сценарій: життя на тому світі уявляється, як відпочинок від земних трудів на дачі [7, т. 1, с. 361; 8, с. 419].

Життя та *доля* співвідносні на основі взаємодії концептів *життя / гра* та *життя / мистецтво*, напр.: *das Leben ist eine Kunst – життя – це мистецтво* [7, т. 2, с. 14–15]. Тісний зв'язок концептів *доля* і *щастя* простежуємо і в німецькій, і в українській лінгвокультурах [11, с. 20]. Глибинний зв'язок цих концептів допомагає розкрити етимологія: лексема *щастя*, як власне і *доля*, в українській мові походить від лексеми *частина* [11, с. 21]. Імовірно, первинне значення *щастя* пов'язане із ситуацією, коли людина є частиною чогось цілого (соціуму, громади, родини тощо), з якого вона могла одержати свою частку благ, що могли б задовольнити її життєві потреби і зробити її відтак щасливою.

Тож можна припустити, що німецький концепт *Glück* етимологічно пов'язується із семантичною ідеєю фатуму, приречення, чогось призначеного вище [11, с. 19–22]. Цілком вірогідно, що ця обставина може бути пов'язана з певними рисами соціальної психіки німецького етносу. Такою, наприклад, може бути войовничість, яка була одним із виявів завойовницького духу, що поширювався в атмосфері культурної епохи *Sturm und Drang* та характеризувався ліричністю, організованістю, людською раціональністю, прагненням до упорядкування усіх сфер життя.

Концепт *щастя*, як і *доля*, має смислово пару – концепт *лихо* (в німецькому лінгвосоціумі: *Glück – Unglück*). Водночас в українській мові в багатьох пареміях *доля* часто постає синонімом *щастю* або *лиху* (лихий долі), утворюючи лінгвокультуремну асиметрію з німецькою мовою, напр.: *Кому щастя, тому й доля; Не родись багатий та вродливий, а родись при долі та щасливий; Одна доля, одне лихо людей до купи зводять* [7, т. 1, с. 234]. Тут слід нагадати про етнокультурно маркований зв'язок українських концептів *доля* та *воля*, оскільки *воля*

для українця є умовою щасливої долі, напр.: *Де немає волі, там не буває долі; Не шукай долі, а шукай волі* [8, с. 323].

Отже, концепт *воля* є безсумнівно релевантним для української етнокультури. Про це свідчить, наприклад, те, що цей концепт представлений в українській пареміології більш як 200 прислів'ями, приказками та приповідками [12, с. 92]. Для свідомості українського етносу *воля* – необхідна і невід'ємна складова її носія. «За українськими народними уявленнями, *воля* дорожча за гроші і навіть за саме життя: Життя не має ціни, але *воля* дорожча за життя» [13, с. 121]. Позитивно оцінюється поведінка борця за волю, а також вольові якості людини. Тому вважаємо, що концепт *воля* є ключовим у розумінні менталітету української нації.

Як бачимо, поняття *воля* та *свобода* чітко розмежовуються європейською філософською думкою. Тому існують і відповідні лексеми на позначення волі та свободи людини. Корелюють згадані поняття лише у випадку, коли йдеться про свободу волі як певні обмеження бажань людини. Ці концепти є різними, бо свободу можна прівняти до волі, а волю до свободи – ні.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Когнітивний аналіз типів фразеологізмів-лінгвокультурем засвідчив, що багато ФЛ є самобутніми й неповторними, адже вони є віддзеркаленням народних традицій та народної культури. В основі формування їхньої образно-мотиваційної бази лежить специфіка економічного розвитку країни, звичаїв і традицій представників певного етносу. Проаналізовані нами фразеологічні лінгвокультуремні яскраво відображають ментальність й культуру в мові і виражають національне ставлення до світу носіїв тієї чи тієї культури, а також процесів світобачення та світорозуміння в різних лінгвокультурних спільнотах. Вважаємо за доцільне у подальших розвідках зупинитись більш детально на історико-етимологічному аналізі ФЛ, поєданого зі структурно-семантичним моделюванням фразем, що може стати підґрунтям для зіставно-лінгвокультурологічного підходу.

Література:

1. Медвідь Н. С. Лінгвокультуремні в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2009. 23 с.
2. Левченко О. П. Фразеологічна символіка : лінгвокультурологічний аспект : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.
3. Humboldt W. von. Schriften zur Sprache. Stuttgart : Philipp Reclam jun., 1986. 260 S.
4. Тищенко О. В. Етнолінгвістика : теорія, історія, методологія. Рівне : РІС КСУ, 2003. 128 с.
5. Масенко Л. Т. Лінгвокультурологія і стратегія мовної політики в дослідженні Романа Кіся. *Дивослово*. 2003. № 12. С. 12–15.
6. Близнюк О. О. Концепти *ЖИТТЯ* і *СМЕРТЬ*: лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі паремійного фонду української та італійської мов) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Київ, 2008. 20 с.
7. НУФС Німецько-український фразеологічний словник / уклад. В. І. Гавриць. Київ : Радянська школа, 1981. Т. 1. 416 с.; Т. 2. 382 с.
8. СФУМ Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко. Київ : Наукова думка, 2003. 1104 с.
9. Жайворонко В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
10. Мізін К. І. Зіставно-лінгвокультурологічне вивчення усталених порівнянь крізь призму просторового коду культури (на матеріалі англійської, німецької, української та російської мов). *Językowy obraz świata słowian a kultura : materiały Międzynarodowej*

konferencji naukowej (Lublin, 5–7 listopada 2010 r.). Lublin – Równe : FOP Oros O., 2010. T. 2. S. 11–19.

11. Троць О. В. Вербалізація концепту *ДОЛЯ* у давньогерманських мовах : етнокультурний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04. Київ, 2008. 22 с.
12. Фатєєва Л. М. Лінгвокультурологічний концепт «воля» (пареміологічний аспект). *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили*. Миколаїв : Вид. МДГУ ім. П. Могили, 2007. Т. 67. Вип. 54. С. 92–94.
13. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : Монографія. Київ : Логос, 2004. 284 с.

Karakevych R., Radchenko O. Linguocultureme as a unit of cognitive reflection of mentality and culture in language (on the material of phraseological units of German and Ukrainian languages)

Summary. The article deals with the analysis of the concepts «linguoculture» and «linguocultureme», which are fundamental for modern linguocultural studies exploring the universal cultural content accumulated in the cultural memory of a particular nation. The linguistic and cultural approach used in the research involves a systematic study of the problem of language and culture in their combination, which makes it possible to describe culture through the facts of its reflection in language.

In the article, linguoculture is defined as an invariant within a linguistic and cultural community differentiated by various parameters (territory, status, gender, age, etc.). Linguocultureme is interpreted as a verbal representative of the national and cultural conceptual image of the linguistic consciousness and a unit of cognitive reflection of mentality and culture in language.

The research is based on two main points: 1) linguocultureme can be expressed by phraseological units: moving towards linguistic consciousness, it reproduces a cognitive image due to the accumulation of information about the objective world; 2) linguocultureme can be equal to culturally significant concepts, since the figurative and motivational base of phraseological units is often represented by standard images, stereotypes, symbols.

In the article, the phraseological linguoculturemes are analysed as units of linguistic consciousness with the embodiment of cultural and national connotations and interpreted in the cultural and national space of the German- and Ukrainian-speaking social medium. The study focuses on the ontologically significant concept *life*, which in German linguistic culture reveals the following interpretive fields: *precious object, air, fire, path, person, school (teacher)*. It is stated that in phraseological linguoculturemes of both languages the concept *life* is symbiotically combined with the concept *death*, since this dichotomy is one of the archetypal oppositions of the conceptual level, and death is partly conveyed by phraseological euphemisms. Another common conceptual parallel has been established: *life – fate – happiness / misfortune*, and in many idioms of the Ukrainian language fate appears as a synonym for misfortune, forming a linguistic and cultural asymmetry with the German language. The ethnoculturally marked connection between the Ukrainian concepts *fate* and *freedom* is emphasised, since *freedom* is a condition for a happy fate for a Ukrainian, and the concept *freedom* is fundamental for understanding the mentality of the Ukrainian nation.

Key words: linguoculture, linguocultureme, anthropocentric paradigm, linguistic consciousness, mentality, comparative and cognitive phraseology, phraseological linguocultureme, concept.